

تبیین شیوه‌های تربیتی امام رضا^(ع) در راستای ایجاد سبک زندگی اسلامی بر مبنای تحلیل محتوای دعاهای صحیفه رضویه

محمد جانی‌پور* - علی سروری‌مجد**

چکیده

یکی از مهم‌ترین وظایف ائمه اطهار^(ع) ترویج معارف دین اسلام، بسترسازی برای تعمیق این معارف و تربیت جامعه اسلامی برای نیل به کمال و سعادت است. بی‌شک این راهبرد از طریق اقدام‌های متعددی انجام می‌شده که یکی از آنها، آموزش دعا و ترویج آن به مناسبت‌های مختلف در راستای ایجاد سبک زندگی اسلامی در میان افراد جامعه است. در این مقاله تلاش بر این است تا با مطالعه روشمند و تحلیلی گزاره‌های بیان‌شده در ادعیه امام رضا^(ع)، نقش و کارکردهای این ابزار دینی و فطری در راستای تربیت افراد جامعه اسلامی، بازشناسی و استخراج شده و مدل کلی و شیوه‌های تربیتی مدنظر آن امام^(ع)، برای چگونگی هدایت افراد و جامعه اسلامی، که همان تحقق سبک زندگی اسلامی است، تبیین شود. بدین منظور با استفاده از روش تحلیل محتوا، در ابتدا قالب‌های بیانی و جهت‌گیری‌های هر یک از ادعیه رضویه استخراج و طبقه‌بندی موضوعی شده و سپس به تجزیه و تحلیل آنها پرداخته‌ایم تا نظام حاکم بر این ادعیه را شناسایی کرده و به کشف راهکارهای تربیتی و بومی‌سازی آنها در نظام آموزشی جامعه و ترویج سبک زندگی اسلامی نائل شویم.

کلیدواژه‌ها

امام رضا^(ع)، دعا، تربیت، سبک زندگی، تحلیل محتوا

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۳/۰۹/۲۴

janipoor@isu.ac.ir
sroori@ricac.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۳۹۳/۰۷/۱۰

*. دانشجوی دکتری علوم قرآن و حدیث دانشگاه امام صادق^(ع) (نویسنده مسئول)
**. استادیار پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات

❖ مقدمه

سال دوم، شماره هفتم، پاییز ۱۳۹۳

اگرچه بسیاری از محققان و پژوهشگران حوزه مطالعات علوم اسلامی کوشیده‌اند به بازشناسی سخنان گهربار ائمه اطهار^(ع) و بررسی مبانی و اصول دیدگاه ایشان پردازند، اما آنچه تاکنون مطرح شده، بیشتر شرح و تفسیر احادیث منقول از آنان همراه با غلبه نگاه شرح حالی و سیره‌نگاری بوده است. این در حالی است که به نظر می‌رسد لازم است برای تبیین دیدگاه‌ها و مبانی نظری و اعتقادی هر شخصیتی، به بررسی و تحلیل محتوای کلام او پرداخت، چراکه به واسطه فهم گفتمان هر شخص و چینش منطقی سخنان او در کنار همدیگر و تحلیل محتوای آنهاست که می‌توان تا اندازه زیادی به درکی جامع از دیدگاه‌های آن فرد در رابطه با موضوع مورد مطالعه و اعماق اندیشه‌های او دست یافت. مهم‌ترین ضرورت چنین تحقیقاتی نیز، تبیین دقیق‌تر نقش و کارکردهای «امام معصوم»^(ع) در جامعه اسلامی و جایگاه هدایت‌گری و فرهنگ‌سازی ایشان است.

از امام رضا^(ع) احادیث و روایت‌های متعددی نقل شده که بخشی از آنها، ادعیه‌ای است که برای رفع حوائج مردم و دفع بلاهای ارضی و سمائی به جامعه اسلامی آموزش داده‌اند. این ادعیه در کتابی با عنوان *الصحيحة الرضوية الجامعة* توسط موحد ابطحی اصفهانی جمع‌آوری شده است (ر.ک: موحد ابطحی، ۱۳۷۸: ۲۱۱-۱۵۰).

این مقاله قصد دارد تا با بررسی مضامین این ادعیه گهربار به روش تحلیل محتوا، ابتدا یک جمع‌بندی کلی از فضای حاکم بر این ادعیه ارائه کرده و سپس به تجزیه و تحلیل الگوهای تربیتی آن امام همام^(ع) در راستای ایجاد سبک زندگی اسلامی از طریق ترویج ادعیه به مناسبت‌های مختلف در جامعه اسلامی پردازد.

کاربرد عملی این بررسی نیز آن است که چون ادعیه امام رضا^(ع)، گفتارهای فردی عادی نبوده و از امام معصوم^(ع) صادر شده و کلام ایشان در واقع تبیین‌کننده سنت رسول اکرم^(ص) و تفسیر آیات قرآن کریم است، لذا می‌توان از تحلیل محتوای آنها به مبانی و اصولی دست یافت که راهگشای جامعه اسلامی برای نیل به سعادت و کمال بوده و شیوه‌های نوینی را

در عرصهٔ تعلیم و تربیت فراوری متخصصان قرار می‌دهد.

نکته‌ای که نباید از آن غفلت کرد، علت برگزیدن روش تحلیل محتوا برای کشف الگوهای تربیتی به‌کار رفته در ادعیهٔ رضویه است. در حقیقت یکی از ویژگی‌های سخنان ائمه اطهار^(ع) به‌عنوان حاملان حقیقی دین و مخاطبان اصلی قرآن کریم^۱، این است که کلام ایشان دارای ظاهر و باطن بوده و گاه ممکن است این بواطن تا چندین لایهٔ درونی ادامه داشته باشد. لذا به‌نظر می‌رسد یکی از روش‌های تحقیق مناسب و علمی برای کشف لایه‌های درونی ظواهر و بواطن آیات قرآن و سخنان ائمه اطهار^(ع)، استفاده از روش تحلیل محتوای کمی و کیفی باشد. یکی از قابلیت‌های روش مذکور این است که مفاهیم، مضامین و مقوله‌های به‌دست آمده در خلال جداول تحلیل محتوا را به‌صورت ساختاری بسط داده، طبقه‌بندی کرده و در قالب جدول، نمودار و مدل ارائه دهد. باید گفت که این روش در فضای رشته‌های حوزهٔ علوم انسانی و به‌ویژه رشتهٔ الهیات که با بسط تفصیلی دانش مواجه هستند، بسیار اثرگذار و کاربردی است.

مفهوم سبک زندگی

اصطلاح «سبک زندگی» به‌عنوان یکی از اصطلاح‌های علوم اجتماعی، پیوند مستقیم و وثیقی با مجموعه‌ای از مفاهیم مرتبط با گفتمان خود دارد. مفاهیمی مانند: عینیت و ذهنیت، فرهنگ و جامعه، فرهنگ عینی و ذهنی، شکل و محتوا، رفتار و معنا، اخلاق و عقیده و ... . سبک زندگی اموری را شامل می‌شود که به زندگی انسان، اعم از بُعد فردی، اجتماعی، مادی و معنوی او مربوط می‌شود. اموری نظیر بینش‌ها (ادراک‌ها و اعتقادات) و گرایش‌ها (ارزش‌ها، تمایل‌ها و ترجیح‌ها) که اموری ذهنی یا رفتار درونی هستند و رفتارهای بیرونی (اعم از اعمال هوشیارانه و غیرهوشیارانه، حالت‌ها و وضعیت جسمی)، وضعیت‌های اجتماعی و دارایی‌ها که امور عینی هستند.

۱. اشاره به حدیث «إِنَّمَا يَعْرِفُ الْقُرْآنَ مَنْ خُوطِبَ بِهِ» (کلینی، ۱۳۷۷ق، ج ۸: ۳۱۲).

سبک زندگی به‌عنوان تجلی عینی اندیشه‌ها و عقاید، تأثیر فراوانی نیز بر عقاید و اندیشه‌ها و به‌خصوص صفات انسانی دارد و از این‌رو شکل‌گیری خلق و خو و نگرش‌ها عموماً متأثر از سبک زندگی است (هندی و دیگران، ۱۳۸۳: ۲۲۸).

برخی، سبک زندگی را تجسم تلاش انسان برای یافتن ارزش‌های بنیادی یا به تعبیری فردیت برتر خود در فرهنگ موجود و شناساندن آن به دیگران تعریف کرده و برخی دیگر آن‌را به کلیت زندگی و همه فرایندهای عمومی و خصوصی آن تطبیق داده‌اند (Adler, 1956: 32).

در این میان آنچه اهمیت پرداختن به سبک زندگی را در پژوهش‌های اجتماعی و اعتقادی مهم می‌سازد، نتایج ناشی از انتخاب سبک‌های مختلف برای زندگی است که در مواردی منجر به ظهور و بروز بسیاری از آسیب‌های اعتقادی، اخلاقی و اجتماعی در سطح جوامع شده و در مواردی دیگر رشد و پیشرفت‌های علمی، اقتصادی و فرهنگی را برای آنها به ارمغان می‌آورد.

آنچه اندیشمندان مسلمان را به تأمل و تعقل در سبک زندگی اسلامی واداشته، تأثیر سوء و زیانباری است که جوامع اسلامی در قرون اخیر از تمدن و فرهنگ کشورهای غربی که از سبک زندگی غیر اسلامی تبعیت می‌کنند، متحمل شده‌اند. در طی سالیان گذشته شاهد آن بوده‌ایم که به‌گونه‌ای لجام‌گسیخته و ناهنجار، بعضاً برخی از عناصر و مؤلفه‌های سبک زندگی غربی در میان جوامع اسلامی منتشر شده و در مواردی زمینه انحراف جوامع را فراهم آورده است که ضرورت پرداختن بیشتر به چنین پژوهش‌هایی را نشان می‌دهد.

مزایای سبک زندگی اسلامی

یکی از راه‌های تبیین الگوی سبک زندگی، شناسایی عناصر و مؤلفه‌هایی است که اندیشمندان مختلف به‌عنوان ویژگی‌های یک سبک زندگی برشمرده و در تحقیقات خود بدان اشاره کرده‌اند. به‌عنوان مثال برخی اندیشمندان غربی از آنجا که سبک زندگی را شامل همه رفتارها،

افکار، احساس‌ها و کنش‌های اجتماعی افراد دانسته، لذا مواردی مانند: شیوه تغذیه، خودآرایی و پوشش، نوع مسکن، وسایل حمل و نقل، شیوه‌های گذران اوقات فراغت و ... را به‌عنوان بخشی از مؤلفه‌های سبک زندگی برشمرده‌اند (*Ibid*).

در آثار چاپین (۱۹۳۵) و اسول (۱۹۴۰) نیز بر مواردی همچون محل سکونت و وسایل خانه تأکید شده و کلاکسون (۱۹۵۸) نیز بیشتر بر رفتارهای شخصی و نحوه استفاده از مواهب طبیعی در زندگی اشاره کرده است (رک: مهدوی‌کنی، ۱۳۸۷: ۲۳۰-۱۹۹).

با این حال در یک جمع‌بندی کلی از آثار و مؤلفه‌های ارائه‌شده در مورد شاخصه‌های سبک زندگی از منظر اندیشمندان غربی باید گفت که اکثر موارد اشاره‌شده، تنها در حوزه فردی یا بخش‌هایی از مسائل اجتماعی بوده و رویکردی کامل و جامع در زمینه نیازها و اقتضائات نوع بشری را ندارند. به‌عنوان مثال در موارد مطرح‌شده توسط این اندیشمندان، به مؤلفه‌های زیر اشاره نشده است:

نوع اعتقاد و بینش فرد؛

نوع اندیشه و منطق حاکم بر اعمال فرد؛

نوع گرایش و روابط انسانی فرد در خانه و جامعه؛

نوع احساس‌ها و روابط عاطفی فرد در خانه و جامعه؛

کیفیت تأمین نیازهای ثانویه فرد در محیط‌های مختلف؛

توجه به دوران قبل و بعد از حیات فرد در دنیا؛

توجه به جایگاه دین در زندگی فرد؛

توجه به جایگاه اراده در شکل‌گیری سبک زندگی؛

توجه به کیفیت اعمال فرد در فرایند سبک زندگی.

بدیهی است نظریه‌پردازانی که در آغاز قرن بیستم از اصطلاح «سبک زندگی» استفاده کردند، مؤلفه‌های آنرا با رویکرد انسان‌محوری، منفعت‌طلبی و مصرف‌گرایی تنظیم و تدوین کردند، لذا شایسته است به‌منظور تبیین مفهوم سبک زندگی در هر جامعه‌ای، مطالعات مستقلی

❖ سال دوم، شماره هفتم، پاییز ۱۳۹۳

با توجه به فرهنگ و اعتقاد آن جامعه انجام شده و برای استخراج عناصر و مؤلفه‌های سبک زندگی در آن جامعه، رویکردهایی جامع، آینده‌نگرانه و فرااجتماعی نیز مدنظر قرار گیرند. بنابراین لازم است مفهوم و مؤلفه‌های سبک زندگی در مطالعات و تحقیقات علمی توسعه یافته و با استفاده از رویکردهای دینی - مذهبی، مطالعات جدیدی در این حوزه صورت گیرد.

یکی از امتیازهای خاص سبک زندگی اسلامی آن است که در آن به همه عوامل و عناصر فردی، اجتماعی، عاطفی، اعتقادی، اقتصادی و ... زندگی یک فرد توجه کرده و تلاش دارد تا به صورت آیین‌نامه و دستوری کامل و جامع در همه زمینه‌ها و بدون ایجاد هیچ‌گونه ابهام و نقصی، زندگی یک فرد را از پیش از تولد تا بعد از حیات، برنامه‌ریزی و هدایت کند. این مطلب بدان معناست که سبک زندگی اسلامی پیوستاری بزرگ است که دارای مراتب مختلفی با توجه به سطح نگرش‌ها، بینش‌ها و قابلیت‌های افراد دارد.

لذا هرچه قابلیت و توانایی افراد در برخورداری و فهم معارف دینی گسترش یافته، سطح سبک زندگی آنان ترقی پیدا می‌کند و کاهش این سطح بیانگر نداشتن توانایی فرد در فهم معارف و برخورداری از مواهب این نعمت بزرگ است.^۱ از همین روی است که در قرآن کریم افراد جامعه ایمانی، مرتب به افزایش ابعاد ایمانی امر شده^۲ و در تعریف منافقان نیز مسئله نزدیکی و دوری آنان به کفر و ایمان مطرح شده است.^۳

در ادامه مقاله، به منظور تبیین آنچه به عنوان مزایای سبک زندگی اسلامی گفته شد، به صورت موردی به مطالعه ادعیه رضویه پرداخته و تلاش شده از خلال بررسی مضامین مطرح در این ادعیه، شیوه‌های تربیتی به کار رفته توسط امام رضا^(ع) برای توسعه و ترویج سبک زندگی اسلامی و نهادینه کردن آن در جامعه شناسایی و معرفی شوند.

۱. اشاره به آیه «الْيَوْمَ اكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ وَ اَتَمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِي وَ رَضِيْتُ لَكُمُ الْاِسْلَامَ دِينًا» (مانده/۳).

۲. اشاره به آیه «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا آمِنُوا بِاللَّهِ» (نساء/۱۳۶).

۳. اشاره به آیه «هُمْ لِلْكَفْرِ يَوْمئذٍ أَقْرَبُ مِنْهُمْ لِلْإِيمَانِ يَقُولُونَ بِأَفْوَاهِهِمْ مَا لَيْسَ فِي قُلُوبِهِمْ» (آل عمران/۱۶۷).

جایگاه دعا در میان مکاتب تربیتی

خداوند به عنوان «ربّ العالمین» تربیت هر موجودی را خود، عهده‌دار شده و تمامی مخلوقات را با طبیعت‌های مختلفشان، به‌سوی کمال لایق خود پیش می‌برد و فیض خویش را به قدر استعداد و به فراخور حال آنان به سویشان سرازیر می‌کند، اما در خصوص انسان بر او منت گذاشته و قسمتی از کار خود در تربیت را به او واگذار کرده و انسان را در انتخاب خیر و شر، مختار کرده است: «إِنَّا هَدَيْنَاهُ السَّبِيلَ إِمَّا شَاكِرًا وَإِمَّا كَفُورًا» (انسان/۳).

کتاب‌های آسمانی به همراه پیامبران الهی نیز بدین منظور نازل شده‌اند، چنان‌که می‌فرماید: «هُوَ الَّذِي بَعَثَ فِي الْأُمِّيِّينَ رَسُولًا مِنْهُمْ يَتْلُو عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَيُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ...» (جمعه/۲) و «بُعِثْتُ لَاتَمِّمَ مَكَارِمَ الْأَخْلَاقِ» (کلینی، ۱۳۷۷ق: ۶).

پس از رسول خدا^(ص)، جانشینان پاک و معصومش همواره پرچم‌دار راه هدایت و تربیت انسان بوده و بدین منظور از الگوها و روش‌های تربیتی مختلفی استفاده کرده‌اند. به‌منظور فهم و درک ماهیت روش‌های تربیتی به‌کار گرفته‌شده توسط ایشان، در ابتدا لازم است با تعاریف کلی این روش‌ها آشنا شد.

۱. روش‌های اخلاقی

در این روش برای دور کردن مردم از صفات بد و نزدیک کردنشان به فضیلت‌ها، صفات نیک و بد، یک به یک بررسی می‌شود و با تکیه بر آیات قرآنی و احادیث اسلامی، محاسن و معایب هر کدام، به‌خصوص نتایج و عواقبی که بر هر یک از آنها در آخرت (چه عذاب جهنم و چه نعمت‌های بی‌پایان بهشت) بار می‌شود، مورد توجه قرار می‌گیرد و هر کدام به یکی از احکام پنج‌گانه دین متّصف می‌شود و با این تقسیم‌بندی در دایره احکام و مسائل فقهی وارد شده و بیشتر حدود عملی آن مورد نظر قرار می‌گیرد، در حالی که جنبه نفسانی آن چندان مورد اهتمام نبوده و گاه قابل عفو نیز معرفی می‌شود.

۲. روش‌های عرفانی

در این مشرب بی‌آنکه بر روی تک تک صفات انگشت گذاشته شود، تکیه اصلی بر

تصفیه باطن و قطع ریشه‌های صفات بد و ایجاد فضیلت‌های انسانی از طریق معرفت نفس و خدا و انقطاع کامل از غیر اوست. در این شیوه پیش از آنکه توجه به پیامدهای اخروی آن معطوف باشد، به اصل کمال انسانی که شناخت واقعی خود و خداست، اهمیت داده شده و بر عنصر محبت و عشق به مبدأ وجود، تکیه می‌شود.

۳. روش‌های فلسفی

در این روش، مبارزه با رذیلت‌های اخلاقی و تحقق کرامت‌های انسانی، از طریق ابزار عقل و با تعقل درباره خوبی و بدی افعال صورت می‌گیرد و نیز تبیین و تأکید این نکته که صفات پسندیده، امور وجودی بوده و از آثار وجود است، در صورتی که صفات‌های بد اموری عدمی هستند. وجود، خیر محض بوده و شایسته است که انسان رو به سوی آن باشد و هر چه شخص بتواند خویش را از عدم دور و به وجود نزدیک کند، کامل‌تر شده است.

۴. روش‌های تجربی

این روش، طریقه‌ای نوپا و نوظهور است که روان‌شناسی جدید و متولیان امور تعلیم و تربیت در دنیای امروز، مروج آن هستند. در این روش، بیشتر بر روی ضررهای جسمی، رفاه تن و موفقیت‌ها و شکست‌های اجتماعی تکیه می‌شود و نقش آمار و نمونه‌دهی در آن حائز اهمیت است.

اما در خصوص روش‌های تربیتی به کار گرفته شده توسط ائمه اطهار^(ع) اگرچه پژوهش‌های گسترده‌ای صورت گرفته، اما به نظر می‌رسد در خصوص ابزار تبلیغی و فرهنگی «دعا» و کارکردهای آن در حوزه تربیت، پژوهش گسترده‌ای صورت نگرفته و همچنان این روش را در حوزه مکتب‌های تربیتی وارد نکرده‌اند.

باید گفت که زبان ادعیه دربردارنده حاصل تمامی این مشرب‌ها و روش‌هاست، چراکه در دعا، هم به نتیجه اخروی و ثواب و عقاب مترتب بر اخلاق و رفتار اشاره شده و هم به عنصر محبت، انس با خدا، توجه به معرفت نفس و عرفان الهی و نیز به حُسن و قبیح افعال

تبیین شیوه‌های تربیتی امام ... ❖ ۶۱

❖ سال دوم، شماره هفتم، پاییز ۱۳۹۳

و همچنین به آثار اجتماعی و نتایج بار آمده از آن در زندگی دنیا، توجه می‌شود و با این ترکیب، سالک را با قدرتی تمام، به‌سوی فضیلت‌ها سوق داده و از پلیدی‌ها دور نگه می‌دارد. امام خمینی^(ع) به‌عنوان ادامه‌دهنده راه و منهج تربیتی ائمه اطهار^(ع) در جامعه اسلامی، از دعا به‌عنوان یکی از مهم‌ترین مؤلفه‌های مؤثر در ایجاد تغییر و تحول در انسان یاد کرده و می‌فرماید: «هر چه مسائل بخواهید در این ادعیه هست. زبان ادعیه با زبان عادی‌ای که احکام می‌خواهند بگویند، دو تاست. زبان ادعیه با زبان فلسفه هم دو تاست. با زبان عرفان علمی هم دو تاست. یک زبان دیگری است، مافوق اینها... زبان اثرگذار و متحول‌کننده‌ای است» (۱۳۷۸، ج ۱۹: ۲۱۱).

بر این اساس می‌توان روش دعا را «منهج اسلامی» نام‌گذاری کرد که تلاش دارد با زبانی خاص و اثرگذار و در عین حال ملموس و عینی به تربیت انسان پرداخته و از این رهگذر سبک زندگی اسلامی را در جامعه نهادینه کند که تجلی عینی آن در ادعیه منقول از امامان معصوم^(ع) متبلور است.

در ادامه به‌منظور اثبات ادعای خود، به تحلیل محتوای ادعیه امام رضا^(ع) پرداخته شده و از خلال نتایج به‌دست آمده، الگوهای تربیتی به‌کار گرفته شده توسط ایشان در این روش تربیتی را معرفی خواهیم کرد.

تحلیل محتوای ادعیه رضویه

چنان‌که مطرح شد، در این مقاله برای تبیین دقیق مؤلفه‌های به‌کار رفته در ادعیه رضویه از روش تحلیل محتوا استفاده شده که در ابتدا لازم است به معرفی این روش و انواع فنون آن پرداخته و در نهایت با بیان دلایل خود، روش مناسب برای انجام این بررسی را معرفی کنیم.

برای بررسی محتوای آشکار پیام‌های موجود در یک متن می‌توان از روش تحلیل محتوا استفاده کرد. در این روش محتوای آشکار پیام‌ها به‌طور نظام‌مند و کمی توصیف می‌شود.

از این رو این روش را می‌توان روش تبدیل داده‌های کیفی به داده‌های کمی قلمداد کرد. تحلیل محتوا روشی مناسب برای پاسخ به سؤال‌هایی درباره محتوای یک پیام است (کرپندورف، ۱۳۷۸: ۳۶).

تحلیل محتوا معمول‌ترین روش تجزیه و تحلیل داده‌های کیفی است و علی‌رغم شباهت‌های کاربردی، از مبنای تحلیلی متفاوتی برخوردار است. مهارت‌های لازم برای انجام چنین تحقیق کیفی عبارت‌اند از: فاصله گرفتن از موضوع و تجزیه و تحلیل انتقادی شرایط، تشخیص پیش‌داوری و اجتناب از آنها، کسب اطلاعات معتبر و قابل اعتماد و تفکر انتزاعی (استراوس و کورین، ۱۳۸۴: ۱۸).

تحلیل محتوا را گاهی فن «پرسش‌نامه معکوس»^۱ نیز می‌نامند. پرسش‌نامه نامعلوم است و هدف به‌طور تلویحاً یافتن این پرسش‌نامه بر اساس پاسخ‌هایی است که پیشاپیش طی خبرها، مقاله‌ها و داستان‌ها داده شده یا به‌عبارتی در این روش، اسناد گفتاری چنان تحلیل می‌شوند که گویی جواب سؤال‌های پرسش‌نامه هستند (فیروزان، ۱۳۶۰: ۲۱۱).

برای انجام این بررسی، پس از مطالعه انواع فنون روش تحلیل محتوا که در منابع مختلف پیرامون آن بحث شده است، فن تحلیل محتوای مضمونی بر مبنای واحد جمله به‌صورت کمی و کیفی انتخاب شده و بر اساس آن جداول تحلیل محتوا تشکیل شده و سپس قالب‌های بیانی، جهت‌گیری‌ها و نقاط تمرکز جمله‌های ادعیه امام رضا^(ع) استخراج شده است. به‌عبارت دیگر فرایند روش انجام این بررسی به شرح ذیل است:

احصاء و نگارش ادعیه رضویه در جداول تحلیل محتوا؛

تقطیع جمله‌های ادعیه بر مبنای قالب‌های بیانی استفاده شده؛

استخراج قالب بیانی هر کدام از جمله‌های ادعیه؛

استخراج جهت‌گیری اصلی هر کدام از جمله‌های ادعیه؛

استخراج نقاط تمرکز هر کدام از جمله‌های ادعیه؛

کدگذاری مضامین استخراج‌شده؛

دسته‌بندی قالب‌های بیانی برای استخراج نمودارهای آماری؛

دسته‌بندی جهت‌گیری‌های ثبت شده در ذیل هر یک از قالب‌های بیانی برای استخراج

نمودارهای آماری؛

دسته‌بندی نقاط تمرکز ثبت‌شده در ذیل هر یک از جهت‌گیری‌ها به‌منظور استخراج

نمودارهای آماری؛

کشف تحلیل‌های کیفی و ارائه نظریه بر اساس نتایج بررسی؛

جامعه آماری تعداد ۱۰۴ دعای موجود در کتاب صحیفه رضویه است و مراحل ۱ تا ۶

این بررسی نیز در جداول تحلیل محتوا و در نرم‌افزار Excel انجام شده که نمونه آن بدین

صورت است:

جدول ۱. نمونه جدول تحلیل محتوا

ردیف	متن دعا	قالب بیانی	جهت‌گیری	نقطه تمرکز	کدگذاری

از آنجا که در این مقاله به‌علت محدودیت، امکان درج همه جداول وجود ندارد، لذا تنها

به ذکر نتایج حاصل از تحلیل محتوای جداول اکتفا می‌شود.

۱. غلبه رویکرد آموزشی و تربیتی در مناسک عبادی

هر انسانی به جهت بیان مطالب و مقاصد ذهنی خویش، گونه‌ای از قالب‌های بیانی را

اخذ کرده و از آنها برای وصول به مطلوب ذهنی خود در کلام استفاده می‌کند. استفاده از

قالب‌های بیانی امری کاملاً طبیعی است و در حقیقت همچون بافت متن، در زمینه هر

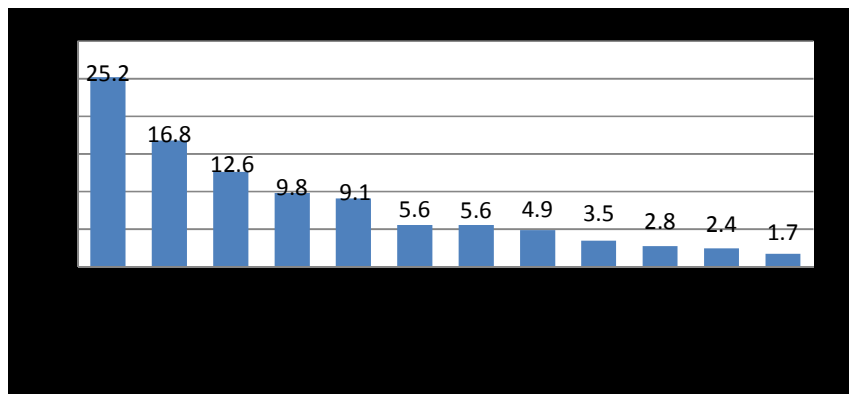
جمله‌ای وجود داشته و محتوای اصلی آن جمله را بیان می‌کند.

در این مقاله به‌منظور تحلیل محتوای ادعیه امام رضا^(ع) ابتدا به تحلیل و استخراج قالب‌های

بیانی یا مقوله‌های به‌کار رفته در این ادعیه پرداخته شده است. نمودار استخراج‌شده از

سنجش فراوانی این قالب‌ها بیانگر این مطلب مهم است که آن امام بزرگوار برای بیان مطالب

❖ خود از چه قالب‌های بیانی بیشترین و کمترین استفاده را بردند و چه قالب‌های بیانی نیز در کلام خود ایجاد کردند (برای آشنایی با تعاریف قالب‌های بیانی ر.ک: جانی پور، ۱۳۹۱: ۱۱۴-۱۰۹).

نمودار ۱. سنجش فراوانی قالب‌های بیانی ادعیه رضویه

یکی از نکات مهم و قابل توجه در تحلیل محتوای ادعیه رضویه، فراوانی قالب بیانی «تجلیل» نسبت به دیگر قالب‌های بیانی است. منظور از تجلیل، عبارت‌هایی است که در آن، فرد به همراهی یا دوستی با شخصی یا پیروی از مذهب و مسلکی افتخار می‌کند و آنرا بزرگ می‌شمرد. همچنین در بسیاری از موارد مشاهده می‌شود که گوینده یا نویسنده در ابتدای کلام خود به تعدادی از افراد و گروه‌ها درود و سلام فرستاده و با احترام از ایشان یاد می‌کند.

در حقیقت باید گفت که تجلیل از این مقامات و افراد، بعضاً به‌خاطر جایگاه آن شخصیت یا گروه و اهمیت آن در منویات متکلم است. در برخی موارد، گوینده کلام قصد دارد تا با اشاره به آن مقام و جایگاه، آن فرد را به‌عنوان الگو و اسوه معرفی کند. این مطلب به‌ویژه در مواقعی که برخی اوصاف و ویژگی‌های آن فرد نیز بیان می‌شود، جلوه بیشتری پیدا می‌کند (یاوری و جانی پور، ۱۳۸۸: ۹۶-۷۸).

منظور از قالب بیانی توصیف نیز، هرگونه مطلب تفصیلی است که به بیان برخی ویژگی‌ها

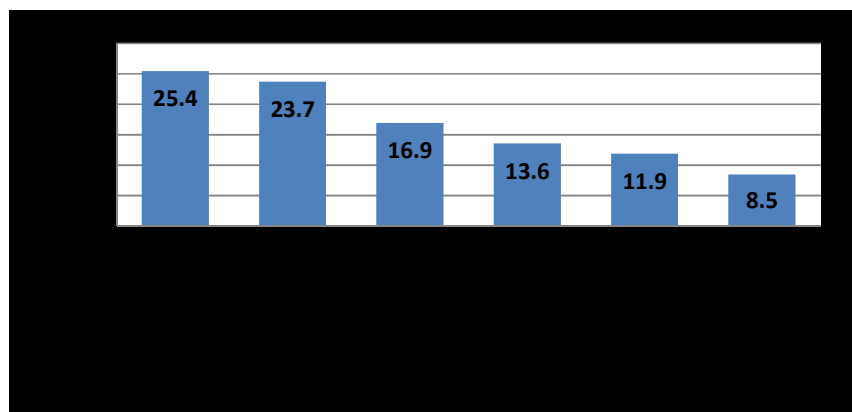
تبيين شیوه‌های تربیتی امام ... ❖ ۶۵

❖ سال دوم، شماره هفتم، پاییز ۱۳۹۳

و مشخصات چیزی یا کسی در متن اشاره دارد. توصیف گاه صرفاً بیانگر یک گزاره خبری و گاهی نشان‌دهنده اشتیاق و علاقه‌مندی متکلم به موضوع، پدیده یا فردی خاص است. در تفاوت بین جمله‌های توصیفی و تجلیل باید به این نکته توجه داشت که جمله‌های توصیفی هیچ بار ارزشی ندارند و طی آن صرفاً وصف یک شیء یا واقعه بیان می‌شود اما در تجلیل، نکوداشت صورت می‌گیرد. در توصیف، ضرورتاً مطلوبیت وجود ندارد؛ اما در تجلیل، مطلوبیت وجود دارد. نگاه توصیف، کاملاً خنثی است؛ اما نگاه تجلیل، مثبت دارد. توصیف ممکن است مثبت یا منفی باشد؛ اما تجلیل فقط مثبت است (همان).

۲. الگوسازی از اهل بیت^(ع) با توصیف و معرفی ایشان

بر اساس آنچه از جدول تحلیل محتوای ادعیه امام رضا^(ع) استخراج شده، در این ادعیه، از افراد، گروه‌ها و مواردی تجلیل شده است که فهرست آنها در نمودار (۲) ارائه می‌شود.

نمودار ۲. سنجش فراوانی تجلیل‌های ادعیه رضویه

تعجب از کثرت تجلیل‌های صورت‌گرفته در این متون از آن جهت مهم است که متن تجزیه و تحلیل شده «دعا» بوده و انتظار نیز آن است که در این متون، قالب‌های بیانی دعا، مناجات و درخواست بیشتر باشد، اما به‌نظر می‌رسد امام رضا^(ع) تلاش دارند تا با استفاده از این ابزار تبلیغاتی (دعا) که از صدر اسلام توسط پیامبر اکرم^(ص) شروع شده و در طول تاریخ

توسط ائمه اطهار^(ع) ادامه یافته و به‌ویژه در زمان امام سجاد^(ع) به‌عنوان یکی از مهم‌ترین ابزارهای تبلیغاتی مورد استفاده بوده است، اهداف و مقاصد خاص خود را به جامعه اسلامی انتقال دهند.

نمودار (۲) که به سنجش فراوانی تجلیل‌های صورت گرفته در ادعیه امام رضا^(ع) می‌پردازد، بیانگر آن است که آن امام همام تلاش دارند تا در این متون، بیش از آنکه به رفع حوائج مردم پرداخته و متونی را صرفاً برای برآورده شدن حاجت‌های مادی و معنوی به مردم آموزش دهند، نقش و جایگاه اهل بیت^(ع)، دین اسلام و قرآن کریم را به مردم جامعه گوشزد کرده و آنان را متوجه این مهم سازند که همه برکت‌ها و خیرات موجود به‌واسطه حضور این افراد و موارد است و همه نواقص و کمبودها نیز با واسطه توجه به این افراد و موارد برطرف می‌شود. نکته جالب آن است که در بسیاری از ادعیه‌های صادره از امام رضا^(ع) مشاهده می‌شود که پیش از بیان هر گونه مطلب و درخواستی، از پیامبر اکرم^(ص) و اهل بیت^(ع) به تجلیل اشاره شده و در برخی موارد به‌صراحت از آنان نام برده شده است (به‌عنوان مثال ر.ک: ادعیه شماره ۴، ۸، ۹، ۱۰، ۱۱، ۱۸ و...).

در موارد متعددی نیز به جایگاه والای اهل بیت^(ع) در نظام خلقت و همچنین جایگاهشان در نزد خداوند و اینکه همه امور هستی در دست اهل بیت^(ع) است، اشاره شده و بدین وسیله تلاش شده تا جامعه اسلامی از خلال قرائت این دعاها در مناسبت‌های زمانی و مکانی مختلف و در هنگام وقوع حوادث و مشکلات متوجه مقام شامخ اهل بیت عصمت و طهارت شده و از این طریق به آنان تقرّب جویند (به‌عنوان مثال ر.ک: ادعیه شماره ۲۱، ۲۳، ۳۲ و...).

به‌عنوان نمونه می‌توان به بخشی از دعای شماره ۲۱ اشاره کرد که در آن به تجلیل از امیرالمؤمنین^(ع) پرداخته و می‌فرمایند:

وَأَنَّ عَلِيًّا أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ سَيِّدَ الْأَوْصِيَاءِ وَوَارِثَ عِلْمِ الْأَنْبِيَاءِ عَلَّمَ الدِّينَ وَمُبِيرَ
الْمُشْرِكِينَ وَمُمَيِّزَ الْمُنَافِقِينَ وَمُجَاهِدَ الْمَارِقِينَ إِمَامِي وَحُجَّتِي وَعُرْوَتِي وَصِرَاطِي وَ
دَلِيلِي وَمَحَجَّتِي وَ مَنْ لَا أُنْفِقُ بِأَعْمَالِي وَ لَوْ زَكْتُ وَ لَا أَرَاهَا مُنْجِيَةً لِي وَ لَوْ صَلَّحْتُ إِلَّا

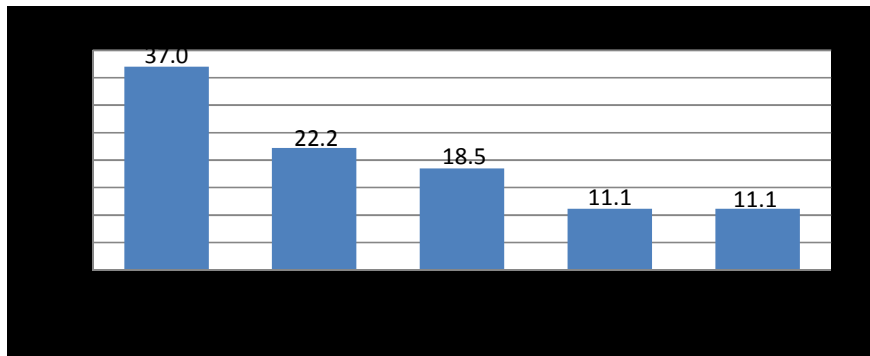
تبيين شیوه‌های تربیتی امام ... ❖ ۶۷

بِوَلَّيْتَهُ وَالْإِتِّمَامَ بِهِ وَالْإِقْرَارَ بِفَضَائِلِهِ وَالْقَبُولَ مِنْ حَمَلَتِهَا وَالتَّسْلِيمَ لِرُؤُوسِهَا وَأَقْرَبَ
بِأَوْصِيَائِهِ مِنْ أُنْبِيَائِهِ أَيْمَةً وَحُجَجًا وَأَدْلَةً وَسُرُجًا وَأَعْلَامًا وَمَنَارًا وَسَادَةً وَأَبْرَارًا.

مشخص است که استفاده از این قالب بیانی و الفاظ و عبارات‌های تجلیلی، با هدف معرفی اهل بیت^(ع) به عنوان الگوهای مطرح در سبک زندگی اسلامی بوده و کاملاً رویکردی تربیتی داشته است.

۳. تبیین اصول عقاید و ضرورت‌های دین

تحلیل محتوای ادعیه رضویه نشان می‌دهد که پس از قالب بیانی تجلیل، بخش عمده‌ای از مطالب در قالب بیانی توصیف هستند که نمودار سنجش فراوانی آنها نشان می‌دهد اکثر توصیف‌های بیان‌شده در رابطه با بیان صفات و ویژگی‌های خداوند است.

نمودار ۳. سنجش فراوانی توصیف‌های ادعیه رضویه

به عبارت دیگر در ادعیه رضویه موارد متعددی از عبارات‌ها و جمله‌ها وجود دارد که بر تسبیح، تحمید، تهلیل و تکبیر خدای تعالی اشاره دارد. مثلاً در رابطه با تسبیح خداوند می‌فرماید: «سُبْحَانَ اللَّهِ، وَالْحَمْدُ لِلَّهِ، وَ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ، وَاللَّهُ أَكْبَرُ» (دعای ۳)، «سُبْحَانَ اللَّهِ كَمَا يَنْبَغِي لِلَّهِ، وَالْحَمْدُ لِلَّهِ كَمَا يَنْبَغِي لِلَّهِ، لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ كَمَا يَنْبَغِي لِلَّهِ، اللَّهُ أَكْبَرُ كَمَا يَنْبَغِي لِلَّهِ، لَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللَّهِ كَمَا يَنْبَغِي لِلَّهِ...» (دعای ۴).

در دعای شماره ۶ نیز به تحمید الهی پرداخته و می‌فرماید: «اللَّهُمَّ لَكَ الْحَمْدُ عَلَى مَرَدِّ

❖ نَوَازِلِ الْبَلَاءِ وَ مُلِمَاتِ الضَّرَاءِ ... وَ لَكَ الْحَمْدُ رَبِّ عَلِيٍّ هَبْنِي عَطَايَكَ ... وَ لَكَ الْحَمْدُ عَلَيَّ إِحْسَانِكَ الْكَبِيرِ ... وَ لَكَ الْحَمْدُ يَا رَبِّ عَلَيَّ تَتَمِيرِكَ قَلِيلَ الشُّكْرِ ...»

در خصوص تهلیل نیز می‌فرماید: «لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ الْمَلِكُ الْحَقُّ الْمُبِينُ» (دعای ۱۹)، «يَا مَنْ لَا شَبِيهَ لَهُ وَ لَا مِثَالَ، أَنْتَ اللَّهُ الَّذِي لَا إِلَهَ إِلَّا أَنْتَ وَ لَا خَالِقَ إِلَّا أَنْتَ، تُفْنِي الْمَخْلُوقِينَ وَ تَبْقَى أَنْتَ، حُلْمَتَ عَمْنٍ عَصَاكَ وَ فِي الْمَغْفِرَةِ رِضَاكَ» (دعای ۴۰) و «لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ رَبُّنَا وَ رَبُّ آبَائِنَا الْأَوَّلِينَ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ إِلَهًا وَاحِدًا وَ نَحْنُ لَهُ مُسْلِمُونَ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ لَا نَعْبُدُ إِلَّا إِيَّاهُ - مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ وَ لَوْ كَرِهَ الْمُشْرِكُونَ» (دعای ۷۴).

در خصوص موضوع تکبیر نیز می‌فرماید: «اللَّهُ أَكْبَرُ، اللَّهُ أَكْبَرُ، اللَّهُ أَكْبَرُ عَلَيَّ مَا هَدَانَا، اللَّهُ أَكْبَرُ عَلَيَّ مَا رَزَقَنَا مِنْ بَهِيمَةِ الْأَنْعَامِ ...» (دعای ۶۲)، «بِسْمِ اللَّهِ الْعَظِيمِ بِسْمِ اللَّهِ الْعَظِيمِ رَبِّ الْعَرْشِ الْعَظِيمِ إِلَّا ذَهَبَتْ وَ انْقَرَضَتْ» (دعای ۴۳).

نکته قابل ذکر در این بخش، تلاش ویژه‌ای است که امام رضا^(ع) برای معرفی خداوند و بیان صفات و ویژگی‌های او دارند و از آنجا که نمی‌توان این عبارات را در قالب‌های چهارگانه تسبیح، تحمید، تهلیل و تکبیر جای داد لذا عنوان «توحید» برای این بخش از توصیف‌ها به‌عنوان یک اصطلاح ویژه در این مقاله، اختصاص پیدا کرده است.

برخی از این موارد به شرح ذیل است:

«سُبْحَانَ خَالِقِ النُّورِ سُبْحَانَ خَالِقِ الظُّلْمَةِ سُبْحَانَ خَالِقِ المِيَاهِ سُبْحَانَ خَالِقِ السَّمَاوَاتِ سُبْحَانَ خَالِقِ الْأَرْضِينَ سُبْحَانَ [خَالِقِ] الرِّيَّاحِ وَ النَّبَاتِ سُبْحَانَ خَالِقِ الْحَيَاةِ وَ الْمَوْتِ سُبْحَانَ خَالِقِ الشَّرَى وَ الْقَلَوَاتِ سُبْحَانَ اللَّهِ وَ بِحَمْدِهِ» (دعای ۲) که به نظر می‌رسد امام رضا^(ع) در این دعا بیشتر تلاش دارند تا صفت خالقیت خداوند را با ذکر مثال‌هایی تبیین و معرفی کنند.

همچنین در دعایی دیگر آمده است: «يَا اللَّهُ يَا وَلِيَّ الْعَاقِبَةِ وَ رَازِقِ الْعَاقِبَةِ وَ الْمُنْعِمِ بِالْعَاقِبَةِ وَ الْمَنَّانِ بِالْعَاقِبَةِ وَ الْمُتَنَفِّضِ بِالْعَاقِبَةِ عَلَيَّ وَ عَلَيَّ جَمِيعَ خَلْقِكَ رَحْمَانَ الدُّنْيَا وَ الْآخِرَةِ وَ رَحِيمَهُمَا صَلِّ عَلَيَّ مُحَمَّدٍ وَ آلِ مُحَمَّدٍ وَ ارْزُقْنَا الْعَاقِبَةَ وَ تَمَامِ الْعَاقِبَةِ فِي شُكْرِ الْعَاقِبَةِ فِي الدُّنْيَا وَ الْآخِرَةِ يَا أَرْحَمَ الرَّاحِمِينَ» (دعای ۱۵) که در آن تلاش دارند تا به معرفی صفاتی دیگر از خداوند متعال بپردازند.

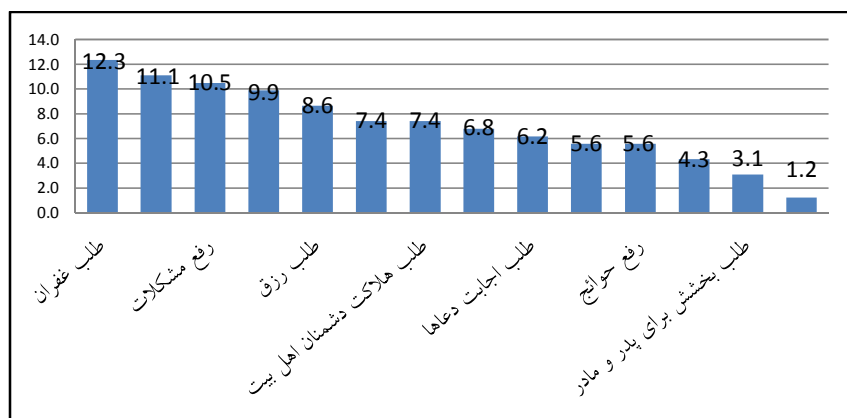
تبيين شیوه‌های تربیتی امام ... ❖ ۶۹

همچنین در این رابطه می‌توان به ادعیه شماره ۲۳ و ۳۶ نیز اشاره کرد که کاملاً با این رویکرد از آن حضرت صادر شده است.

بررسی موارد فوق نشان می‌دهد که امام رضا^(ع) تلاش داشتند تا با استفاده از ابزار دعا، به معرفی خداوند متعال و تبیین صفات وی پرداخته و از این رهگذر جامعه اسلامی را با اولین اصل از اصول عقاید دین اسلام آشنا کنند که خود مقدمه‌آشنایی با دیگر اصول و ضرورت‌های دین شده و امری تربیتی در راستای تحقق سبک زندگی اسلامی است.

۴. تأکید بر اصل تولی و تبری و لزوم رعایت تعادل در آن

در رابطه با موضوع‌های مطرح در ادعیه امام رضا^(ع) به‌طور خاص باید گفت که این موضوع‌ها از تحلیل محتوای متن ادعیه استخراج و طبقه‌بندی شده و به هیچ عنوان، عناوین مطرح برای هر کدام از ادعیه در این سنجش ملاک قرار نگرفته‌اند. این مطلب بدان معناست که عناوین مطرح برای ادعیه در کتاب صحیفه رضویه در این بررسی ملاک قرار نگرفته و محقق خود شخصاً در رابطه با هر کدام از ادعیه، موضوع یا موضوع‌هایی را انتخاب کرده است. فهرستی از این موضوع‌ها به همراه سنجش فراوانی آنها در نمودار (۴) ارائه شده است:

نمودار ۴. سنجش فراوانی موضوع‌های ادعیه رضوی

بیشتر در تعریف مفهومی دعا گفته شد که دعا، درخواست چیزی از خداوند به نحوی رسمی تر از مناجات است و در عین حال با قالب بیانی «درخواست» نیز متفاوت است، چراکه «دعا»، نوعی درخواست عمومی است و «درخواست» یک خواهش و طلب شخصی و فردی (یاوری و جانی پور، ۱۳۸۸: ۹۶-۷۸).

به عنوان مثال آن حضرت برای طلب غفران، در دعای شماره ۷ می فرماید: «يَا كَرِيمُ اغْفِرْ لِمَنْ فِي مَشَارِقِ الْأَرْضِ وَمَغَارِبِهَا مِنَ الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ» که نشان دهنده آن است که آن حضرت^(۴) این طلب غفران را برای همگان خواسته‌اند.

آنچه در نمودار (۴) نشان داده شده است، فهرستی از موضوع‌هایی است که امام رضا^(ع) در ادعیه خود، آنها را برای مردم جامعه اسلامی از خداوند متعال طلب کرده‌اند. نکته قابل توجه در این فهرست، طلب هلاکت دشمنان اهل بیت^(ع) و طلب محشور شدن با اهل بیت^(ع) است. اگرچه در نگاه اول امکان دارد این سؤال پیش آید که به دلیل صدور این ادعیه از طرف امام رضا^(ع) به عنوان یکی از ائمه^(ع)، این موارد باید در قالب بیانی «درخواست» گنجانده شوند، لکن باید توجه داشت که نوع الفاظ به کار رفته در این ادعیه و فضای غالب بر آن جمله‌ها به گونه‌ای است که هر خواننده و مخاطبی متوجه می‌شود این الفاظ در قالب بیانی «دعا» به کار رفته و کلامی از زبان همگان و توصیه‌ای برای همگان است و نه شخصی خاص.

بدین ترتیب باید گفت که آن امام همام تلاش داشتند تا در ضمن صدور ادعیه برای رفع حوائج و مشکلات مردم و همچنین طلب مغفرت، رزق و... از خداوند متعال، به مقام و جایگاه خاص ائمه اطهار^(ع) در جامعه اسلامی نیز اشاره کرده و مردم را نسبت به این امر آگاه سازند تا به ایشان تقرّب جسته و از دشمنان ایشان برائت جویند. این مطلب در منظومه معارف اسلامی، به اصل «توکی و تبری» معروف بوده و به عنوان یکی از فروع دین اسلام شناخته می‌شود که در ادعیه رضویه آموزش داده شده و خود یکی از الگوهای تربیتی به کار گرفته شده توسط آن حضرت است.

۵. آموزش آداب عبادت و بندگی

بخش دیگر از مطالب مطرح شده در ادعیه رضویه بیانگر قواعد و قوانینی است که می‌توان از آنها به «آداب یا سنن اسلامی» تعبیر کرد. امام رضا^(ع) در خلال مطالبی که در قالب دعا به جامعه اسلامی آموزش دادند، تلاش کردند تا به معرفی برخی آداب و سنن در راستای توسعه و ترویج سبک زندگی اسلامی نیز پرداخته و از این رهگذر مردم جامعه اسلامی را تربیت کرده و آموزش دهند.

به‌عنوان مثال، امام رضا^(ع) در هنگام دعا، بر این مسئله تأکید دارند که در ابتدا بر پیامبر مکرم اسلام^(ص) و ائمه اطهار^(ع) صلوات و درود فرستاده شود و سپس با توسل به ایشان و شفیع قرار دادن ایشان، از خداوند طلب حاجت شود. باید گفت که این مسئله در اکثر ادعیه صادر شده از ایشان وجود داشته و در برخی ادعیه نیز به‌صراحت بدان دستور داده‌اند. به‌عنوان مثال در دعای شماره ۳۲ می‌فرمایند: «يَا مَاجِدُ يَا وَاحِدُ يَا كَرِيمُ يَا دَائِمُ اَتُوْجِهُ اِلَيْكَ بِمُحَمَّدٍ نَبِيِّكَ نَبِيِّ الرَّحْمَةِ (ص) يَا مُحَمَّدُ يَا رَسُولَ اللّٰهِ اِنِّي اَتُوْجِهُ بِكَ اِلَى اللّٰهِ رَبِّكَ وَ رَبِّي وَ رَبِّ كُلِّ شَيْءٍ اَنْ تُصَلِّيَ عَلَيَّ مُحَمَّدٍ وَ اَهْلِ بَيْتِهِ وَ اَسْأَلُكَ نَفْحَةَ كَرِيْمَةٍ مِنْ نَفْحَاتِكَ وَ فَتْحاً سَيِّراً وَ رِزْقاً وَاسِعاً» (دعای ۳۲).

رعایت ادب در طلب دعا، دعا برای همگان، اولویت‌سنجی در دعا، اولویت دعا برای مؤمنین و مؤمنات و مواردی دیگر از این دست، همگی از جمله آداب و قواعد ضمنی استجاب دعا هستند که در ادعیه رضویه بدان اشاره و آموزش داده شده‌اند. این آداب و سنن نیز به دو صورت در ادعیه شریفه رضویه بیان شده‌اند:

الف. استفاده تضمینی از غرر آیات قرآن

به‌عنوان مثال ایشان در دعای شماره ۴۵ می‌فرمایند: «إِذَا ذَهَبَ لَكَ ضَالَّةٌ أَوْ مَتَاعٌ فَقُلْ "وَ عِنْدَهُ مَفَاتِيحُ الْغَيْبِ ... فِي كِتَابٍ مُبِينٍ " ثُمَّ تَقُولُ اللّٰهُمَّ اِنَّكَ تَهْدِي مِنَ الضَّالَّةِ وَ تُجِئِي مِنَ الْعَمَى وَ تَرُدُّ الضَّالَّةَ.»

همچنین در دعای شماره ۴۶ نیز مکرر از آیات قرآن استفاده کرده و می‌فرمایند:

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ، بِسْمِ اللّٰهِ، بِسْمِ اللّٰهِ، بِسْمِ اللّٰهِ، بِسْمِ اللّٰهِ، اِنَّ مَعَ الْعُسْرِ يُسْرًا اِنَّ مَعَ

الْعُسْرُ يَسْرًا يُرِيدُ اللَّهُ بِكُمْ الْيُسْرَ وَلَا يُرِيدُ بِكُمْ الْعُسْرَ وَتُكْمِلُوا الْعِدَّةَ وَتُكَبِّرُوا اللَّهَ عَلَى مَا هَدَاكُمْ وَلَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ وَإِذَا سَأَلَكَ عِبَادِي عَنِّي فَإِنِّي قَرِيبٌ أَجِيبْ دَعْوَةَ الدَّاعِ إِذَا دَعَانِ فَلَيْسَ تَسْتَجِيبُوا لِي وَلْتُؤْمِنُوا بِي لَعَلَّهُمْ يُرْشُدُونَ وَ يُهَيِّئْ لَكُمْ مِنْ أَمْرِكُمْ مَرَقَاقًا وَ يُهَيِّئْ لَكُمْ مِنْ أَمْرِكُمْ رُشْدًا وَ عَلَى اللَّهِ قَضُ السَّبِيلِ وَمِنْهَا جَائِزٌ وَلَوْ نَشَاءُ لَهَدَاكُمْ أَجْمَعِينَ ثُمَّ السَّبِيلَ يَسْرَهُ- أ وَ لَمْ يَرَأَ الَّذِينَ كَفَرُوا أَنَّ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ كَانَتَا رَتْقًا فَفَتَقْنَاهُمَا وَ جَعَلْنَا مِنَ الْمَاءِ كُلَّ شَيْءٍ حَيًّا أَ فَلَا يُؤْمِنُونَ فَاتَّبَعْتُ لَهُمْ أَمْرًا قَصِيًّا فَأَجَاءَهَا الْمَخَاضُ إِلَى جِذْعِ النَّخْلَةِ قَالَتْ يَا لَيْتَنِي مِتُّ قَبْلَ هَذَا وَ كُنْتُ نَسِيًّا مُنْسِيًّا فَنَادَاهَا مِنْ تَحْتِهَا أَلَّا تَخْرُجِي قَدْ جَعَلَ رَبُّكِ تَحْتَكِ سَرِيًّا وَ هَزَّتْ يَدَيْهَا فَاذْهَبَتْ وَ هِيَ تَصَاقُطُ عَلَيْكَ رَطْبًا جَنِيًّا فَكَلِمَى وَ أَشْرَبِي وَ قَرَّرِي عَيْنًا فَإِذَا مَا تَرَيْنَ مِنَ الْبَشَرِ أَحَدًا فَقُولِي إِنِّي نَذَرْتُ لِلرَّحْمَنِ صَوْمًا فَلَنْ أُكَلِّمَ الْيَوْمَ إِنْسِيًّا وَ....

در دعای شماره ۹۰ نیز که در خصوص امر ازدواج است، با اشاره به آیاتی که خداوند در قرآن کریم به واسطه آنها مردم را به ازدواج و تشکیل خانواده دعوت کرده، تلاش دارند تا امر ازدواج را نوعی اطاعت از دستور الهی تلقی کنند.

ب. استفاده تلویحی از سنن الهی

بسیاری از آداب که امام رضا^(ع) در ادعیه خود به آموزش آن پرداخته‌اند، در حقیقت استفاده تلویحی از سنن الهی است. به عنوان مثال، ایشان در دعای شماره ۳۰ می‌فرمایند: «اللَّهُمَّ جَدِيرٌ مَنْ أَمْرُهُ بِالْإِعْجَابِ أَنْ يُدْعَوْكَ وَ مَنْ وَعْدَتُهُ بِالْأَسْتِجَابَةِ أَنْ يَرْجُوكَ وَ لِيَ اللَّهُمَّ حَاجَةٌ قَدْ عَجَزْتُ عَنْهَا حِيلَتِي وَ كَلَّتْ مِنْهَا طَاقَتِي وَ ضَعُفَتْ عَنْ مَرَامِهَا قُدْرَتِي...» که در این دعا، امام رضا^(ع) تلاش دارند با بیان این مطلب که دعوت مردم به دعا از جمله اوامر و دستورهای الهی است و خداوند خود وعده داده که دعای بندگان را اجابت کند و این یکی از سنن الهی است. لذا بر طبق آن است که ما حاجت خود را از خداوند طلب می‌کنیم.

به عنوان نمونه‌ای دیگر می‌توان به دعای شماره ۶۳ اشاره کرد که در آن می‌فرمایند:

اللَّهُمَّ كَمَا سَتَرْتَ عَلَيَّ مَا لَمْ أَعْلَمْ فَاغْفِرْ لِي مَا تَعْلَمُ وَ كَمَا وَسِعَنِي عِلْمُكَ فَالْيَسَعْنِي

تبيين شیوه‌های تربیتی امام ... ❖ ۷۳

عَفْوِكَ وَكَمَا بَدَأْتَنِي بِالْإِحْسَانِ فَاتِمِّمْ نِعْمَتَكَ بِالْفُقْرَانِ وَكَمَا أَكْرَمْتَنِي بِمَعْرِفَتِكَ فَاشْفَعْهَا
بِمَعْفِرَتِكَ وَكَمَا عَرَّفْتَنِي وَحْدَانِيَّتَكَ فَأَكْرِمْ نِيَّ بَطَاعَتِكَ [لِمَاعِيَّتِكَ] وَكَمَا عَصَمْتَنِي مَا لَمْ
أَكُنْ أَعْتَصِمُ مِنْهُ إِلَّا بِعِصْمَتِكَ فَاعْفُرْ لِي مَا لَوْ شِئْتَ عَصَمْتَنِي مِنْهُ يَا جَوَادُ يَا كَرِيمُ يَا ذَا
الْجَلَالِ وَالْإِكْرَامِ.

در این دعا نیز امام^(۴) تلاش دارند تا با بیان اقدام‌هایی که خداوند آنها را به‌عنوان وظیفه خود بیان کرده است، از خداوند طلب انجام برخی امور را کنند.

۶. غفلت‌زدایی از افراد و جامعه

یکی دیگر از قالب‌های بیانی به‌کار گرفته شده در ادعیه رضویه، استفاده از قالب بیانی «تنبه» است. این قالب بیانی معمولاً به دو شکل زیر بیان می‌شود: بیان جمله‌ای سؤالی که هدفش آگاهی دادن به دیگران یا بیدار کردن آنها باشد و با طرح آن، خواننده به فکر فرو می‌رود یا بیان جمله‌ای مهم که حاوی تذکری به مخاطبان باشد.

در حقیقت کارکرد مهم این قالب بیانی، آگاهی‌بخشی به مخاطبان است، چراکه امکان دارد خواننده متن یا مخاطب کلام نسبت به مسئله‌ای غافل یا جاهل باشد که با طرح سؤال یا تذکر آگاه شده و نسبت به آن مطلب هوشیار می‌شود. این قالب بیانی معمولاً با عبارتی نظیر بدانید که، آگاه باشید که و ... شروع می‌شود (جانی‌پور، ۱۳۹۱: ۱۱۴-۱۰۹).

در ادعیه رضویه، این قالب بیانی تنها به شکل طرح جمله‌های خبری برای تذکر و با هدف آگاهی‌بخشی و غفلت‌زدایی به‌کار رفته است. این مطلب نیز بخش دیگری از وظایف اختصاصی ائمه اطهار^(ع) در راستای تربیت انسان است که به‌عنوان چراغ راهنمای سعادت و پرچم‌های هدایت در جهان هستی انجام رسالت می‌کنند و بدین‌گونه سبک زندگی اسلامی را نهادینه می‌سازند.

آنچه در این مقاله از آن به‌عنوان قالب بیانی «تنبه» تعبیر می‌شود، جمله‌هایی است که توسط امام رضا^(ع) برای تذکر به مردم و هوشیار کردن آنان جهت تقرب به خداوند متعال و

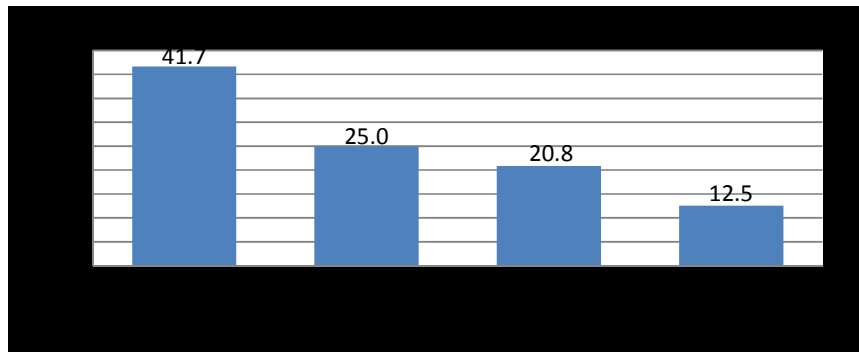
❖ افزایش آگاهی مردم برای دین‌داری استعمال شده است. به‌عنوان نمونه آن حضرت^(ع) در دعای شماره ۸ می‌فرماید:

إِلَهِي بَدْتُ قُدْرَتَكَ وَلَمْ تَبْدُ هَيْئَةَ لَكَ فَجَهْلُوكَ وَقَدَرُوكَ وَالتَّقْدِيرُ عَلَيَّ غَيْرَ مَا بِهِ
 تَسْبَهُوكَ فَأَنَا بَرِيءٌ يَا إِلَهِي مِنَ الَّذِينَ بِالتَّشْبِيهِ طَلَبُوكَ لَيْسَ كَمَنْ لَيْكَ شَيْءٌ وَلَنْ يُدْرِكُوكَ
 ظَاهِرٌ مَا بِهِمْ مِنْ نِعْمَتِكَ دَلَّاهُمْ عَلَيْكَ لَوْ عَرَفُوكَ وَفِي خَلْقِكَ يَا إِلَهِي مُدْوَحَةٌ أَنْ يَتَنَاوَلُوكَ
 بَلْ تَسْبَهُوكَ بِخَلْقِكَ فَمَنْ نَمَّ لَمْ يَعْرِفُوكَ وَاتَّخَذُوا بَعْضَ آيَاتِكَ رَبًّا فَبَدَّلَكَ وَصَفُوكَ
 فَتَعَالَيْتَ يَا إِلَهِي وَتَقَدَّسْتَ عَمَّا بِهِ الْمُشْبَهُونَ نَعْتُوكَ يَا سَامِعَ كُلِّ صَوْتٍ وَيَا سَابِقَ كُلِّ
 قَوْلٍ يَا مُجِيبَ الْعِظَامِ وَهِيَ رَمِيمٌ وَمُشْتَبِهًا بَعْدَ الْمَوْتِ صَلَّى عَلَيَّ مُحَمَّدٌ وَآلِ مُحَمَّدٍ وَ
 اجْعَلْ لِي مِنْ كُلِّ هَمٍّ فَرَجًا وَمَخْرَجًا وَجَمِيعَ الْمُؤْمِنِينَ إِنَّكَ عَلَيَّ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ.

کاملاً مشخص است که بخش اول این دعا در راستای آگاه‌سازی مردم به صفات واقعی خداوند متعال و بیان دقیق معارف الهی با هدف غفلت‌زدایی از جانب آن امام‌همام صادر شده و تنها در بخش پایانی برای رفع حوائج مؤمنان دعایی ذکر شده است. این‌گونه موارد که در ادعیه رضویه متعدد هستند بیانگر این مطلب است که آن حضرت تلاش دارند تا از هرگونه موقعیت و فرصتی برای تبلیغ معارف دین و تربیت جامعه اسلامی استفاده کرده و این خود مقدمه‌ای در راستای ترویج سبک زندگی اسلامی است.

۷. بایدها و نبایدهای مسیر زندگی

بخش دیگری از مطالب مطرح شده در ادعیه رضویه، بایدها و نبایدهای مسیر زندگی یا به‌عبارتی توصیه‌ها و تحذیرهایی است که در قالب جمله‌های دعایی تلاش شده تا این موارد را به مردم جامعه اسلامی تذکر دهند. در ادامه، نمودار توصیه‌های مطرح در ادعیه رضویه درج شده است:

نمودار ۵. سنجش فراوانی توصیه‌های ادعیه رضویه

مهم‌ترین توصیه‌ای که در این ادعیه بدان پرداخته شده، توصیه به توسل به اهل بیت عصمت و طهارت^(ع) است. آن حضرت در ابتدا بیان می‌کنند که توسل به اهل بیت^(ع)، دستور الهی است. به‌عنوان مثال ایشان در دعای شماره ۱۸ می‌فرمایند: «اللَّهُمَّ يَا رَبَّ أَنْتَ عَظَّمْتَ حَقَّنَا أَهْلَ الْبَيْتِ فَتَوَسَّلُوا بِنَا كَمَا أَمَرْتَ وَامْلُوا فَضْلَكَ وَرَحْمَتَكَ وَتَوَقَّعُوا إِحْسَانَكَ وَنِعْمَتَكَ فَاسْبِقِهِمْ سَبْقِيًا نَافِعًا عَامًّا...» و سپس در ادعیه دیگری بر توسل به اهل بیت^(ع) توصیه کرده و به‌عنوان مثال در دعای شماره ۲۱ این‌گونه دعا می‌کنند:

تَوَسَّلْتُ بِهِمْ إِلَيْكَ - مُتَقَرِّبًا إِلَى رَسُولِكَ مُحَمَّدٍ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ ثُمَّ عَلِيٍّ أَمِيرِ
الْمُؤْمِنِينَ وَالزَّهْرَاءِ سَيِّدَةِ الْعَالَمِينَ وَالْحَسَنِ وَالْحُسَيْنِ وَعَلِيٍّ وَمُحَمَّدٍ وَجَعْفَرٍ وَ
مُوسَى وَعَلِيٍّ وَمُحَمَّدٍ وَعَلِيٍّ وَالْحَسَنِ وَمَنْ بَعْدَهُمْ يُفِيمُ الْمَحَجَّةَ إِلَى الْحُجَّةِ الْمَسْتُورَةِ
مِنْ وُلْدِهِ الْمَرْجُوِّ لِلْأُمَّةِ مِنْ بَعْدِهِ اللَّهُمَّ فَاجْعَلْهُمْ فِي هَذَا الْيَوْمِ وَمَا بَعْدَهُ حِصْنِي مِنَ الْمَكَارِهِ
... اللَّهُمَّ تَوَسَّلِي بِهِمْ إِلَيْكَ وَتَقَرُّبِي بِمَحَبَّتِهِمْ وَتَحْصِنِي بِإِيمَانِهِمْ افْتَحْ عَلَيَّ فِي هَذَا الْيَوْمِ
أَبْوَابَ رِزْقِكَ وَأَنْشُرْ عَلَيَّ رَحْمَتَكَ وَحَبِّبْنِي إِلَى خَلْقِكَ وَجَنِّبْنِي بَعْضَهُمْ وَعَدَاوَتَهُمْ
إِنَّكَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ.

همچنین می‌توان در این رابطه به دعای شماره ۲۳ اشاره کرد که بخش سوم آن کاملاً با این رویکرد از آن امام همام صادر شده است و در کتاب‌های ادعیه به‌صورت جداگانه تحت عنوان «دعای توسل» از آن یاد می‌شود.

در رابطه با موضوع توبه و توصیه بدان نیز در دعای شماره ۲۱ با حالتی مناجات گونه به حدیث نفس پرداخته و می فرمایند:

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ إِنَّ ذُنُوبِي وَكَثْرَتَهَا قَدْ أَخْلَقَتْ وَجْهِي عِنْدَكَ وَ
حَجَّتَنِي عَنِ اسْتِيْهَالِ رَحْمَتِكَ وَبَاعَدْتَنِي عَنِ اسْتِيْجَارِ [الاسْتِيْجَارِ] اسْتِيْجَابِ مَغْفِرَتِكَ وَ
لَوْلَا تَعَلُّقِي بِآلَائِكَ وَتَمَسُّكِي بِالرَّجَاءِ لِمَا وَعَدْتَ أُمَّتَالِي مِنَ الْمُسْرِفِينَ وَأَسْبَاهِي مِنَ
الْحَاطِئِينَ يَقُولُكَ يَا عِبَادِي الَّذِينَ اسْرَفُوا عَلَي أَنفُسِهِمْ لَا تَقْطُؤا مِنْ رَحْمَةِ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ
يَغْفِرُ الذُّنُوبَ جَمِيعًا إِنَّهُ هُوَ الْغَفُورُ الرَّحِيمُ وَحَذَّرْتَ الْفَانِطِينَ مِنْ رَحْمَتِكَ فَقُلْتَ وَمَنْ
يَقْنَطُ مِنْ رَحْمَةِ رَبِّهِ إِلَّا الضَّالُّونَ ثُمَّ نَدَبْتَنَا بِرَحْمَتِكَ إِلَى دُعَائِكَ فَقُلْتَ ادْعُونِي أَسْتَجِبْ
لَكُمْ إِنَّ الَّذِينَ يَسْتَكْبِرُونَ عَنْ عِبَادَتِي سَيَدْخُلُونَ جَهَنَّمَ دَاخِرِينَ.

البته لازم به ذکر است که منظور آن حضرت از اعتراف به گناه، آموزش و توصیه به توبه بوده و مسلم است که مقام شامخ ائمه اطهار^(ع) از هرگونه پلیدی و رجسی دور هستند. مشخص است که استفاده از این عبارتها، با هدف طرح الگوی مطرح در سبک زندگی اسلامی بوده و کاملاً رویکردی تربیتی داشته است.

نتیجه گیری

سخنان گهربار ائمه اطهار^(ع) پس از قرآن کریم، گرانتقدترین میراث دین مبین اسلام و دستورالعملی برای سعادت هر دو جهان است. این محتوای غنی و هویت بخش، قابلیت آن را دارد که در حوزه های مختلف علوم بشری مورد استفاده قرار گرفته و به عنوان مبنایی برای مطالعات بنیادین و کاربردی، به ویژه در راستای توسعه و ترویج سبک زندگی اسلامی و الگوهای تربیتی در نظام های آموزشی در نظر گرفته شود.

نتایج حاصل از تحلیل محتوای ادعیه رضویه نشان می دهد، بیش از آنکه این متون جنبه دعایی داشته باشند، جنبه آموزشی و تربیتی داشته و آن امام همام^(ع) تلاش دارند تا با استفاده از ابزار تبلیغاتی دعا، مفاهیم مهمی را به مردم و جامعه اسلامی آموزش دهند. به عنوان نمونه،

تبيين شیوه‌های تربیتی امام ... ❖ ۷۷

تجلیل از پیامبر اکرم (ص) و ائمه اطهار^(ع) از جمله مواردی است که بیشترین کاربرد (۲/۲۵٪) را در ادعیه رضویه داشته و بیانگر آن است که امام رضا^(ع) تلاش داشتند در قالب دعا، جامعه اسلامی را در زمان‌ها و شرایط گوناگون متوجه اهل بیت^(ع) کرده و جایگاه والای ایشان را گوشزد کنند. این مطلب زمانی بهتر تبیین می‌شود که توجه داشته باشیم در این ادعیه به توسل به اهل بیت^(ع) نیز بسیار سفارش شده (۷/۴۱٪) و به دفعات بر استجاب دعا در ضمن استجاب دعای ائمه اطهار^(ع) نیز اشاره شده است. بدیهی است همه این امور با رویکرد و هدفی تربیتی در ادعیه آن امام همام^(ع) جای گرفته است.

از جمله الگوها و شیوه‌های تربیتی به کار گرفته شده توسط آن امام همام^(ع) در این ادعیه عبارت است از:

تأکید بر غلبه رویکرد آموزشی - فرهنگی در مناسک عبادی به منظور تربیت دینی افراد؛
الگوسازی از اهل بیت^(ع) به واسطه تجلیل و معرفی صحیح ایشان؛
تبیین اصول عقاید و ماهیت حقیقی خداوند، انسان و جهان هستی به منزله یکی از فرایندهای تحقق تربیت دینی؛

معرفی فروع دین و به‌ویژه تأکید بر اصل توکی و تبری و لزوم رعایت تعادل در آنها؛
آموزش آداب عبادت و بندگی و مهم‌ترین اولویت‌ها در زندگی؛
غفلت‌زدایی و هوشیار کردن انسان‌ها هنگام مواجهه با مشکلات و سختی‌ها؛
تأکید بر بایدها و نبایدهای زندگی انسانی در قالب توصیه‌ها و تحذیرهای کاربردی.
به نظر می‌رسد در یک نگاه تربیتی و آموزش‌محور، می‌توان موارد فوق را به‌عنوان راهکارها و اصولی برای تحقق و تکامل تربیت دینی در دو بُعد فردی و اجتماعی و در نهایت نیل به الگوی سبک زندگی اسلامی در جامعه در نظر گرفت.

از این روی، در پایان مقاله پیشنهاد می‌شود پژوهشگران و متخصصان حوزه تربیت و آموزش، با مراجعه به این متون غنی و ارزشمند، به مطالعه هدفمند آنها برای استخراج الگوها و راهکارهای تربیتی پرداخته و این موارد را در نظام تعلیم و تربیت کنونی وارد سازند.

منابع و مأخذ

قرآن مجید.

- اربلی، علی بن عیسی، (۱۳۸۱ق). *کشف الغمہ فی معرفہ الائمہ*. تعلیق ہاشم رسولی، تبریز: مکتبہ بنی ہاشم.
- استراوس، آنسلم، جولیت کوربین، (۱۳۸۴). *اصول روش تحقیق کیفی: نظریہ مبانی، رویہا و شیوہا*. مترجم بیوک محمدی، تهران: پژوهشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- باردن، لورنس، (۱۳۷۵). *تحلیل محتوا*. مترجم ملیحہ آشتیانی و محمد یمنی دوزی، تهران: انتشارات دانشگاه شہید بہشتی.
- جانی پور، محمد، (۱۳۹۱). *قدرت نرم و دفاع مقدس*. تهران: انتشارات دانشگاه امام صادق^(ع).
- حرعاملی، محمدبن حسن بن علی، (۱۳۸۷). *تفصیل وسائل الشیعہ الی تحصیل مسائل الشریعہ*. چاپ پنجم، قم: مؤسسہ آل البیت.
- خمینی، روح اللہ، (۱۳۷۸). *صحیفہ نور*. تهران: مرکز نشر و حفظ آثار امام خمینی^(ع).
- راغب اصفہانی، حسین بن محمد، (۱۴۱۲ق). *المفردات فی غریب القرآن*. تصحیح صفوان عدنان داودی، بیروت: دارالعلم.

تبيين شیوه‌های تربیتی امام ... ❖ ۷۹

❖ سال دوم، شماره هفتم، پاییز ۱۳۹۳

- راوندی، قطب‌الدین، (۱۴۰۹ق). *الخرائج و الجرائح*. قم: موسسه امام مهدی (عج).
- صدوق، محمدبن علی بن بابویه، (۱۳۶۳). *عیون أخبار الرضا*. قم: جهان.
- صدوق، محمدبن علی بن بابویه، (۱۴۱۳ق). *من لا یحضره الفقیه*. قم: جامعه مدرسین.
- طباطبایی، سید محمدحسین، (۱۳۷۴). *المیزان فی تفسیر القرآن*. مترجم سیدمحمدباقر موسوی همدانی، قم: انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه.
- طبرسی، فضل بن حسن، (۱۳۹۰ق). *مجمع البیان فی تفسیر القرآن (مجمع البیان لعلوم القرآن)*. چاپ چهارم، تهران: کتابفروشی اسلامیة.
- طبرسی، فضل بن حسن، (۱۳۵۸). *اعلام الوری بأعلام الهدی*. قم: آل‌البيت^(ع) لتتحقیق التراث.
- فیروزان، توفیق، (۱۳۶۰). *روش تحلیل محتوا*. تهران: آگاه.
- کریندورف، کلوس، (۱۳۷۸). *مبانی روش‌شناسی تحلیل محتوا*. مترجم هوشنگ نائینی، تهران: روش.
- کلینی، محمد، (۱۳۷۷ق). *الکافی*. به کوشش علی‌اکبر غفاری، تهران: اسلامی.
- کیوی، ریمون و لوک وان کامپنهود، (۱۳۸۱). *روش تحقیق در علوم اجتماعی*. مترجم عبدالحسین نیک‌گهر، چاپ ششم، تهران: نو تیا.
- مفید، محمدبن محمدبن نعمان، (۱۴۱۳ق). *الارشاد فی معرفه حجج الله علی العباد*. قم: آل‌البيت.
- موحدابطحی، سید محمدباقر، (۱۳۷۸). *الصحیفه الجامعه لادعیه علی بن موسی الرضا^(ع) و ابنائه الاربعه*. قم: امام الهادی.
- مهدوی‌کنی، سعید، (۱۳۸۷). «مفهوم سبک زندگی و گستره آن در علوم اجتماعی». *تحقیقات فرهنگی*، تهران: شورای عالی انقلاب فرهنگی، شماره ۸: ۳۴-۵۰.
- نوری، میرزاحسین، (۱۴۰۸ق). *مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل*. بیروت: آل‌البيت.
- هندی، ل‌بی و دیگران، (۱۳۸۳). *اوقات فراغت و سبک‌های زندگی جوانان*. مترجم فرامرز ککولی دزفولی و مرتضی ملانظر، تهران: سازمان ملی جوانان.
- هولستی، آل، آر، (۱۳۷۳). *تحلیل محتوا در علوم اجتماعی و انسانی*. مترجم نادر سالارزاده امیری، تهران: انتشارات دانشگاه علامه طباطبایی.
- یاوری، وحید، جانی‌پور، محمد، (۱۳۸۸). *تصویرسازی از آینده از منظر شهدای انقلاب اسلامی*. تهران: بنیاد شهید انقلاب اسلامی با همکاری مرکز تحقیقات علوم انسانی دانشگاه امام صادق^(ع).
- Adler, a.(1956). *The Individual Psychology of Alfred Adler*. Newyork: Basic Books Inc. American Heriage Dic.